

ביטויים של סולידריות בקרב יהודים נרדפים באירופה וכלפי ניצולי שואה במדינת ישראל על-פי שני רומנים של גיל אילוטוביץ¹

מאת
עופרה מצוב-כהן

מבוא

שנות הארבעים של המאה העשרים היו נקודת השיא ברדיפת היהודים באירופה מגירוש ספרד ב-1492. בהנהגת השלטונות ועל-פי משנתה הסדורה של האידיאולוגיה הנאצית² הושמדו מיליוני יהודים בשיטתיות. בסיטואציות הציבוריות-המוניות ואף באלו המתארות את מאבקו של היחיד להישרדות היו אחרים שנחלצו לעזרתו של הנרדף מתוך עמדה הומנית ומורלית, ואף במרחב היהודי, שבו אבקש להתמקד, היו ביטויים שונים של עזרה ושל חסד לזולת. אמיל דורקהיים, מאבות הסוציולוגיה החדשה, סבור כי היסוד לשאלה איך תיתכן החברה הוא המושג "סולידריות חברתית", שהיא בראש וראשונה תופעה מוסרית". דורקהיים מציע שתי צורות של סולידריות חברתית: האחת – "סולידריות מכנית", שהבסיס שלה הוא "הכרה קולקטיבית" או "מצפון קולקטיבי", והיא מקשרת בין אנשים, לעתים בני דורות שונים, ואופיינית לחברה פרימיטיבית שבטית אך יכולה להתאים לקבוצות מסוימות גם בחברה המודרנית.³ האחרת – "סולידריות אורגנית", המאפיינת יחידים המודעים לשוני שביניהם והם פועלים לפי קוד מוסרי משותף ועל-פי חוק משותף.⁴

אבי שגיא מבחין בין סולידריות ריאליסטית לסולידריות מטפיזית:⁵ לטענתו הריאליסטית משקפת את קהילת ה"אנחנו", המין האנושי, והיא המכוננת אותה:

מושאה הבלעדי הוא יש אנושי קונקרטי, והיא אינה מתייחסת אליו כאל ייצוג של מהות טרנסצנדנטית שמעבר לו. אדרבה, משום שיש זה הוא יש מסויים, יחס הסולידריות מפותח כלפיו, והוא מיוסד על הזדהות ואמפטיה עמו דווקא...

1. מאמר זה מבוסס בחלקו על הרצאתי בכינוס חוקרים של המחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל, סיון תשע"ג.

2. המכונה אף תורת הגזע. ראו, למשל, שולה ענבר, מאבק ושקיעה בישראל ובעמים בזמן החדש 1920-1945, לי לך הוצאה לאור (חסרה שנת דפוס), עמ' 224-230.

3. יובל פורטוגלי, מרחב זמן וחברה בארץ ישראל הקדומה, חלק א', מורפולוגיה חברתית, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב, 1999 עמ' 34.

4. שם, עמ' 35.

5. אבי שגיא, "ה'אנחנו' הישראלי ושאלת הסולידריות", מסע אל האחוה, המכון הישראלי לדמוקרטיה, עורכים: ידידיה צ' שטרן ובנימין פורת, ירושלים 2014, עמ' 336-353.

הסולידריות הריאליסטית היא לעולם מסוימת ואינה חובקת כול. היא מופנית כלפי מושא ומופע אנושי מסוים.⁶

הסולידריות האנושית מותנית "במציאות חברתית מסוימת ומבטאת קשר בין חברי הקהילה המזהים את עצמם כקשורים זה בזה".⁷ ההיסטורנים אילן טרואן ויעקב בלידשטיין מתחקים אחר מקורות המונח "סולידריות", ואלה דבריהם:

הסולידריות היא תוצר ההיסטוריה היהודית ארוכת הימים ומרובת התלאות של פזורי ישראל, שיצרה את הצורך המתמיד לסייע ליהודים הנרדפים על אמונתם או על השתייכותם הלאומית ולהצילם. אולם את השורשים למחויבות זו יש לחפש לא פחות במסורות ישראל ובציוויי ההלכה המקודשים הכוללים את רעיון ההצלה, הסיוע לזולת, פדיון שבויים ואת הכלל של כל ישראל ערבים זה לזה.⁸

בתקופה שבה נרדפו יהודים באירופה לפני מלחמת העולם השנייה התקיימו פעולות של סולידריות למען יהודי אירופה על ידי ארגונים יהודיים מחוץ לאירופה. כך ארגנו יהודים אחדים עצרת גדולה בניו-יורק ובה ביקשו לעורר את דעת הקהל העולמית נגד אלימות הגרמנים כלפי היהודים.⁹ כמו-כן נעשו מאמצים להתארגנות בקרב היהודים במסגרת הומניטרית שהושיטה עזרה לנצרכים. ארגוני סיוע וסעד הושיטו אף הם סיוע לנצרכים שהודות לתמיכה הכספית שקיבלו מאת מוסדות יהודיים מחוץ לגרמניה וסייעו במישור התרבותי-רוחני, בהקמת בתי חינוך עבריים ובהוצאה לאור של ספרים ועיתונות יהודית.¹⁰

אשר לפעילויות של עזרה הדדית בקרב יהודי הגטו טוען ישראל גוטמן כי בתחומי החיים השונים בגטו לודז' בנושאים כמו עזרה הדדית, חינוך ותרבות, מגורי ילדים ובתי יתומים, התארגנות התושבים, בתי תמחוי התנהלו הדברים בתחום האפור בין מה שנסבל למה שאסר השלטון הנאצי. ההתארגנות הייתה עממית, ואנשים חסרי ניסיון קודם בענייני הקהילה נעשו פעילים בוועדי בתים ובמאבק יום-יומי נגד המצוקה והייאוש.¹¹ לעומת זאת התארגנות בעלת אופי אחר יזום ומתווה התקיימה, למשל, בגטו ורשה בהתארגנות של צעירים יהודים, ביניהם מרדכי אנילביץ', יצחק צוקרמן, צביה לובטקין ויוסף קפלן ש"נהגו להתכנס... ויצרו לעצמם מובלעות

6. שם, עמ' 342.

7. שם, עמ' 343.

8. בנימין פינקוס ואילן טרואן (עורכים), סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המרכז למורשת בן גוריון, הופק על ידי מוסד ביאליק, ירושלים תשמ"ט, עמ' ט.

9. אריאל הורוביץ, ג'נוסייד, חורבן – השמדת היהודים בידי גרמניה הנאצית, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2009, עמ' 28.

10. ישראל גוטמן וחיים שצקר, השואה ומשמעותה, מרכז זלמן שז"ר, מהדורה שנייה ומורחבת, 1987, עמ' 51.

11. ישראל גוטמן, "הערות על ההתנגדות היהודית תחת הכיבוש הכיבוש הנאצי", ילקוט מורשת לחקר השואה והאנטישמיות, 92-93, תשע"ג, 2013, גבעת חביבה ואוניברסיטת תל אביב, עמ' 64.

רוחניות ודפוסי רעות וקרבה", ובצד הפרגמטי היו טרודים בראש וראשונה "לארגון עזרה הדדית, סיוע לחלשים".¹²

ישראל גוטמן וחיים שצקר מציגים התארגנות פורמלית שמטרתה הייתה לפעול למען יהודי גרמניה ומציינים כי ב-1933 "הוקמה הנציגות של יהודי גרמניה", בראשותו של הרב ד"ר ליאו בק, אישיות בעלת מעמד רם בקרב יהודי הארץ". ארגון זה פעל בקרב הקהילה היהודית בעיקר בהדרכה ובייעוץ בנושאי חינוך וסעד נוכח שגרת החיים החדשה ובייצוג הקהילה בפני נציגי השלטון החדש.¹³ גם שולה ענבר מדגישה את החובה שחשו ארגונים יהודיים בגרמניה – "אורתודוקסיים, ליברליים, והאגודה המרכזית שייצגה את רוב יהודי גרמניה" – ושהביאה להתארגנותם הציבורית כדי לפעול בכפיפה אחת.¹⁴

אלון גל עומד על טיבה של הסולידריות היהודית המעשית וחוצת הגבולות, כפי שהתאפיינה לאחר מלחמת העולם השנייה. הוא מציין כי "האנטישמיות הברוטלית באירופה, הנאציזם והשואה, האדישות של מעצמות המערב נוכח האסון היהודי... הביאו להעמקת הסולידריות". גל טוען כי היישוב היהודי ולאחר מכן מדינת ישראל קלטו את שארית הפליטה וכל יהודי באשר הוא.¹⁵ לאחר קום מדינת ישראל קיבלה הסולידריות היהודית צביון ממסדי:

הסולידריות היהודית הלאומית בעת החדשה פועלת בשלושה מישורים, במישור המקומי, הלאומי והבינלאומי, והיא מורכבת בעת ובעונה אחת מפעילות פרטית ומפעילות ציבורית מאורגנת. הפעילות הציבורית המאורגנת החלה עם כניסת גורם חדש לזירה ב-1948 מדינת ישראל כגוף ריבוני.¹⁶

מן האמור לעיל נראה כי טיבה של הסולידריות משנה גוון עם הקמתה של מדינת ישראל. מסולידריות פרוביזורית לעתים, הנובעת מכורח הנסיבות, לסולידריות בעלת אופי מערכתי ממוסד, מערכתי, לאומי, הפועל אף בזירה הבין-לאומית להגנתם של יהודים.¹⁷

במחקר ספרותי זה אבקש לבחון ביטויים שונים של עיצוב הסולידריות הקולקטיבית והאינדיבידואלית בקרב יהודים בתקופת השואה ולאחריה במזרח אירופה ולאחר

12. שם, עמ' 65.

13. ישראל גוטמן וחיים שצקר, השואה ומשמעותה, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, מהדורה שנייה ומורחבת 1987 (1983), עמ' 51.

14. שולה ענבר, מאבק ושקיעה בישראל ובעמים בזמן החדש, 1920-1945, לי לך הוצאה לאור, פתח תקווה, עמ' 248.

15. אלון גל, בני ברית, "סולידריות יהודית וגירסת הציונות כמקלט", בנימין פינקוס ואילן טרואן (עורכים), סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המרכז למורשת בן גוריון, הופק על ידי מוסד ביאליק, ירושלים תשמ"ט, עמ' 298.

16. בנימין פינקוס ואילן טרואן (עורכים), סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המרכז למורשת בן גוריון, הופק על ידי מוסד ביאליק, ירושלים תשמ"ט, עמ' ט.

17. גם פעולות סולידריות של יהודי אמריקה נעשות בשנים אלו. ראו, למשל, מירה קצבורג-יונגמן, החוויה היהודית האמריקנית: תולדות, מבואות, מקורות, אוניברסיטה פתוחה, רעננה 2007, עמ' 428-430.

עלייתם של היהודים הפליטים למדינת ישראל, אם מעשיים אם מילוליים,¹⁸ על-פי שני רומנים של גיל אילוטוביץ:¹⁹ **תמונות חתונה**²⁰ ו**אוכלי הגחלים**.²¹ אמנם בשני הרומנים האלו הנרטיב מתמקד בחוויית ההישרדות האישית של דמות הגיבור בהם – שניהם יהודים ניצולי שואה – ומתאר את התמודדותה של הדמות במציאות אל מול זיכרונות העבר שעולים ומטרידים את מנוחתה: אלקה, גיבורת **תמונות חתונה**, קשישה המתגוררת ברמת-גן ובנה היחיד מתגורר בניו-יורק, חיה לאור זיכרונות השואה שחוותה היא ובני משפחתה. מארק גרינשטיין, גיבור **אוכלי הגחלים**, פנסיונר של קופת חולים כללית חי בגפו בגבעתיים ומחליט לאחר יציאתו לפנסיה לצאת לראשונה לטיול מאורגן לאי באלי שבאינדונזיה.

בשני הרומנים מתנהלת העלילה על-פי שני צירי זמן הנשזרים זה בזה – הווה ועבר, ובכל אחד מהם הגיבור בסטטוס אחר: בציר העבר הוא פליט נרדף, חלק ממיעוט במדינה לא לו, ואילו בציר ההווה הוא תושב במדינת ישראל ואזרח שלה. מכאן מבקש מחקר זה לבחון את טיבם של המפגשים בשני צירי זמן אלו בין הניצולים לבין עצמם כסובייקטים ובינם לבין סובייקטים אחרים בחברה הישראלית לקראת סוף המאה העשרים, שאין להם זיקה משפחתית לחוויית השואה. אבקש לבחון את התמורות החלות בקרבם במחוות של סולידריות בנקודות זמן שונות מתקופת השואה ועד לזמננו: מהי מידת ההשפעה של מחוות סולידריות שזוכים לה הניצולים החיים במדינת ישראל על תחושת השייכות שלהם לחברה הישראלית?

ביטויים של סולידריות יהודית ברומן **תמונות חתונה**

ביטויים של סולידריות יהודית בקרב יהודי אירופה

ביטויים של סולידריות יהודית ברומן **תמונות חתונה** מתקיימים בעיר לידה שבפולין, כאשר עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, כשהמקום מופצץ על ידי "מטוסיו של היטלר",²² יושבות "כמה משפחות" במרתף הבית של בני הזוג אלקה וישראל. אחדים מהם מגיבים בחרדה ואינם שועים לדברי נחמה ועידוד הנשמעים בקרבם. לאחר היציאה מן המרתף מתפזרות המשפחות, וכל אחת מהן הולכת לדרכה ולגורלה. אירוע זה מלמד כי התכנסותם הספונטנית הייתה תגובה

18. כפול האזכורים אני נשענת על הוראת הבסיסית של המלה "סולידריות": "יחס של הזדהות והסכמה עם דעותיו של אחר או הבנה לרגשותיו". לקסיקון עברי-לועזי, פרולוג, ראש-העין 2003, עמ' 355. וראו חקירה לשונית בשפה העברית למילה "סולידריות" אצל רוביק רונטל, "סולידריות, גרסת העברית", מסע אל האחוה: אחווה וסולידריות בישראל, עורכים: ידידיה צ' שטרן ובנימין פורת, מכון ואן ליר, ירושלים 2014, עמ' 72-93.

19. מאמר העוסק בשני רומנים אלו בודק את אופני הייצוג של דמות הגיבור בשיח שבמרחב הפנימי שלו, הפסיכולוגיסטי, ההכרתי, ביחס לחומרי השיח המודחקים של הדמות בתת-הכרתה. מחקר זה מתמקד במרחב הפסיכולוגיסטי של הדמות ולא דן במרחב הציבורי-חברתי שבו מתנהלת הדמות. ראו עופרה מצוב-כהן, "תודעה משטה ותודעה מנחה בעולמו של הגיבור על-פי שני רומנים של גיל אילוטוביץ", שאגן יח, המכללה האקדמית חיפה, תשע"ג, עמ' 207-230.

20. אילוטוביץ, **תמונות חתונה**, עם עובד, תל אביב, 2006.

21. אילוטוביץ, **אוכלי הגחלים**, עם עובד, תל אביב, 2009.

22. אילוטוביץ, **תמונות חתונה**, עמ' 77.

אינסטינקטיבית של פחד מהפצצה. החשש והפחד מאירועי הפצצה נשנים באזור מגוריהם עשויים לבאר את חוסר ההתארגנות של המשפחות לעתיד לבוא. סיטואציה זו, שבה כל אדם נתון לגורלו, מגבירה את הפחד ואת החשש מהעתיד לבוא.

לאחר מכן, בשבעה עשר בספטמבר, כאשר נכנסים חיילים רוסים לעיר, מחליטה הגיבורה אלקה לצאת מן הבית כדי להביא מזון. לשם כך היא נאלצת לעמוד בתורים הארוכים לחלוקת מזון, וכשידיהם של פליטים יהודים מושטות אליה בתחנונים נדבחה ולדבר מזון היא מגיבה בהתעלמות, וכדי שלא לראותם היא עוצמת את עיניה. את מנות המזון שהיא מקבלת היא מחביאה למען בני משפחתה ב"בטנה הכפולה שתפרה במעילה".²³ את התנהגותה המתעלמת ממצוקת האחר, נטולת כל סממן של סולידריות עם אחיה לצרה, היא מנמקת בפחד הקיומי שהיא חווה, המאליץ אותה לנהוג בהתעלמות ועל ידי זה לשרוד: "מי יודע מה ילד יום. מחר עלולים גם הם חלילה למצוא את עצמם פליטים וחסרי כול".²⁴ אלקה מסתייגת מכול וכול משיתוף פעולה עם יהודים אחרים משום לטענתה יהודים יכולים להיות מוסרים ומלשינים ובלבד שיצילו את עורם. טענה זו מעידה על חוסר האמון שחש היחיד כלפי אנשים מוכרים בקהילתו: "למרבה האימה, כל אחד-הקצב השכונתי, הפקיד בסוכנות הדואר, ואפילו השמש בבית-הכנסת יכול היה להיות מוסר ומלשין".²⁵ בהתאם לזה היא אף מתנגדת למעשיו של ישראל בעלה, העוסק בהתנדבות בשעות הלילה בהסגת גבול בלתי חוקית למען העברתם של עשרות פליטים יהודים למקום מבטחים מעבר לגבול.

על תפיסתה של אלקה לרעיון הסולידריות אל מול תפיסתו של בעלה ניתן ללמוד משיחה המתנהלת ביניהם. אלקה טוענת בפניו כי "אף אחד מהיהודים האלה שאתה מציל לא יבוא לתת לנו לחם אם משהו חס וחלילה יקרה פה". היא אף איננה מבינה מדוע הוא מסכן את עצמו ללא כל צורך. בצוק העתים אלקה שוללת אפוא כל עזרה לזולת שאינו בן משפחה. ישראל, המעשי, הפועל למען הזולת ומסכן את חייו למען יהודי הקהילה, מציג עמדה מנוגדת ומשיב לטענתה: "אני לא יכול לחשוב על עצמי, כשיש אלפי יהודים שמגיעים לכאן בלי כלום... ואם אני יכול לעזור להם להגיע למקום טוב יותר, אני לא יכול להרשות לעצמי לשבת בשקט".²⁶ עמדתו ומעשיו של ישראל נקשרים למורשת היהודית עתיקת היומין הדוגלת בעזרה לזולת שלא על מנת לקבל פרס.²⁷ מעשיו, הכרוכים בסיכון, הדוחים את טובתו האישית ומעמידים את טובת הכלל והאחר לנגד עיניו, גובים ממנו מחיר כבד: הם מביאים

23. שם, עמ' 82.

24. שם, שם.

25. שם, שם.

26. שם, עמ' 23-82.

27. ראו למשל בספר סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה, עורכים: בנימין פינקוס ואילן טרואן, שם. הספר מציג מחקרים הפונים לחקר אופייה של הסולידריות היהודית בין קהילות יהודיות במאות השונות.

למעצרו על ידי המשטרה המקומית החדשה במקום, הוא נשפט ונמצא חייב בכל סעיפי האישום ונשלח לגלות ולעבודת פרך בסיביר. כנגד זאת ישנם גם ביטויים של אי סולידריות במרחב הקהילתי, המבטאים לכאורה התעלמות של יהודים ממצעשי התעללות ביהודים חברי קהילתם בעיר לידה, למשל, התעלמות מגורלם של יהודים משכילים ומבעלי עמדות מפתח ציבוריות. למשל, נעצרים "תשעים ושניים עורכי-דין, מורים ורופאים מבני העיר, ובהם ידיד המשפחה איצ'ה כהן"²⁸ ונלקחים למחנה השמדה. הקהילה, שבעלי הסמכות ומנהיגיה ניטלו ממנה, מקבלת את הדין בחוסר אוניס ואינה מנסה לסייע. גם אנשים פשוטים בקרב אנשי קהילה, כמו אלקה ובני משפחתה, אינם מסייעים לנאסרים, ובוזה הם מגנים על שלומם וייתכן אף כי מונעים את סכנת ההשמדה המידית האורבת להם. מעשה של חוסר סולידריות מבצע אחד מיהודי לידה, אברמ'לה וירובק, "ראש גנבי לידה", כשעשה "עסקה" עם הגסטאפו ותמורת שחרורו מסגיר את יהודי וילנה שהגיעו לעיר וקיבלו במקום תעודות מזויפות.²⁹ באירוע הסגרה אחר נדרש וירובק להחליט בכיכר העיר בדבר זהותו של הירש, בנה האהוב של אלקה, ומטה את הכף לטובתו של הירש כאשר הוא מודיע שהירש הוא בן העיר. כך מסייע וירובק לבן קהילתו. אמנם הירש זוכה להינצל, אולם מירל'ה חברתו ובני משפחתה נלקחים אל בית הסוהר המקומי ושם הם נרצחים.³⁰ באירוע זה נרצחים גם ראשי היודנראט ליכטמן וקוטוק וגם חמותה של אלקה. אלקה מתמלאת מורא ופחד קיומי: "עכשיו שנטבחו כך המנהיגים... אל מי אפשר יהיה לפנות בבקשת עזרה או לשם חידוש רשיון עבודה?"³¹ בתגובתה, המביעה פחד ומצוקה, אין היא מביעה רגשי צער על מות אנשי הקהילה אלא מבטאת חוסר אוניס וחשיבה המצטמצמת בצרכים שבמרחב האישי.

כמה חודשים לאחר מכן, בחודש מאי, נערכת אקציה ביהודי הקהילה, ושניים מראשיה – אלפרשטיין ואלטמן, עומדים ומתחננים על נפשם של המובלים במשאיות ומצליחים להציל קבוצת אנשים בעלי מקצועות הנדרשים לגרמנים.³² ביטוי זה של הצלת חייהם של האחרים על ידי השניים הוא נעלה ונשגב מעבר לאקט של סולידריות גרידא, שכן השניים מסכנים את חייהם בכל רגע נתון למען אחרים בקהילתם.

באקט של סולידריות עם הקהילה היהודית ולאחר שמועה שהגיע לאוזניו כי הוקם "צבא יהודי" המונה שמונה מאות איש, מחליט הירש הצעיר, בנה של אלקה, לעשות מעשה ומצטרף לקבוצת פרטיזנים יהודים ביער הסמוך. בין השאר פועל צבא זה נגד כפרים המשתפים פעולה עם הנאצים והם "מחלצים משפחות

28. אילוטוביץ', תמונות חתונה, עמ' 96.

29. שם, עמ' 104.

30. שם, עמ' 105.

31. שם, עמ' 107.

32. שם, עמ' 117.

מהגטאות".³³ במכתב שמשאיר הירש לאמו הוא מסביר את הצטרפותו ללוחמים נגד הנאצים:

לא יכולתי להמשיך ולשבת בחוסר מעש בשעה שחינו תלויים לנו מנגד ובכל יום הגרמנים ממשיכים למחוץ אותנו ואת אחינו כאילו היינו פרעושים... גם אם לא אשוב, דעי שמותי לא היה לשווא.³⁴

ברם, השמועה על צבא פרטיזנים יהודי מסתברת כהבל, והמוטיבציה של הירש לסייע כפרט איננה מתממשת.

ניתן לומר כי מעשים של סולידריות בקרב יהודי העיר לידה שבפולין הם מעטים ומבוססים על מורשת ארוכת מסורת של העם היהודי, אך מנגד מתגלים גם אירועים המבטאים אי-סולידריות קונקלוסיבית. איריס רוזנברג, דוברת יד ושם, טוענת בעניין חוסר ההתארגנות של היהודים ביישובים באירופה לשם הגנתם והחשת סיוע לאחר:

בתקופת השואה אנושי ואך טבעי היה שהפרט ידאג להישרדותו שלו, בלי להתחשב בזולתו. המאבק לחיים בתוך חברה עוינת ואף רצחנית אילץ את האנשים לנקוט תגובות קיצוניות במצבים חסרי התקדים שהועמדו בהם... לעומתם היו רבים אחרים שלא משו זה מזה וחלקו את פת הלחם האחרונה עם חבריהם.³⁵

דבריה של רוזנברג הולמים את התנהלותה של הקהילה היהודית בעיר לידה ברומן **תמונות חתונה**.

ביטויים של סולידריות אנושית לא יהודית, בתמונות חתונה

דוגמה למעשה סולידריות אנושית לא יהודית היא כאשר אלקה מקבלת מקלט אצל ביאטה, אישה גויה, "כפריה זקנה, לבושה בגדי אבלות, פניה מקומטות ועיניה עיני תכלת מחייכות בטוב".³⁶ כשאלקה נותרת לבדה, ללא בני משפחה לצדה, נענית הזקנה להעניק לאלקה מקלט, והיא מסתרת במרתף ביתה במשך שנתיים. אמנם הזקנה זוכה לקבל בתמורה למתן המקלט תכשיטים יקרי ערך, אולם נראה כי אין זה המניע העיקרי להסכמתה לסייע לאלקה הרדופה. על אף גילווי השנאה של תושבי הכפר אל הזקנה והוקעתו של הכומר, מנהיגם הרוחני של אנשי הכפר, להסכמתה להעניק מחבוא ליהודייה, מפגינה הזקנה נאמנות ולויאליות בלתי מתפשרת כלפי אלקה ואיננה מגרשת אותה. גילוי הסולידריות מגיע לשיאו כאשר אחיה של הזקנה מגיע לביתה ומגלה כי יהודייה מסתתרת בו ומגיב באלימות כלפיהן. אלקה והזקנה

33. שם, עמ' 111.

34. שם, 111-112.

35. איריס רוזנברג, עורכת, "היחיד והיחד סולידריות יהודית בשואה", יד ושם ירושלים 65, 2-3, עמ' 2, ירושלים, הוצאת יד ושם, 2012.

36. אילוטוביץ', תמונות חתונה, עמ' 122.

פועלות זו לצד זו ומניסות את האיש: "ואם לא תסתלק מפה אשכור לך גם את הרגליים... לך מפה, פושע... ואם אני אשמע שחזרת, זה יהיה הסוף שלך!"³⁷ המשפטים נאמרים מפהין ללא ציון שמה של הדמות הדוברת וכך לא ניתן להבחין ביניהן. טכניקה כזאת תורמת לאחידות בסיטואציה מסוכנת שבה נתונות שתיהן ומחזקת את תחושת הסולידריות שהן חשות זו כלפי זו נגד האח האלים המבקש את רעתן.

ביטויים של סולידריות במדינת ישראל

ביטויים של סולידריות בקרב ניצולים במדינת ישראל

דמויות בחברה הישראלית המעוצבות ברומן זה מתעלמות בדרך כלל מניצולי השואה המזדקנים. אלקה חשה זאת ביתר שאת בנסיעתה באוטובוס הציבורי, העשוי לשמש מטונימיה לחברה הישראלית ההטרונגנית, הצבעונית והדינמית. כשהנוסע היושב לצדה מבקש לקום ממקומו ונדחק בגסות, אלקה מקללת אותו בכעס ומהרהרת: "ליהודים הייתה שפה שבה צחקו ובכו, ריכלו, סיפרו בדיחות ונאנחו. לשם מה היה צריך להחליף אותה בשפה אחרת קשה ובלתי-מובנת אם לא כדי להקשות על החיים?"³⁸ השפה העשויה לשמש כלי לתקשורת בין-אישית בלתי-אמצעית מהווה בסיטואציה זו מחסום, שכן אלקה איננה דוברת את שפת המקום – עברית – אף שהיא ותיקה במדינת ישראל. מאמירה זו ניתן ללמוד על הבידול התרבותי-מנטלי שהיא חשה בחברה שאליה היא משתייכת זמן רב. עוד עולים מדבריה תחושת מרירות וכעס, המרמזת על אי-הסתגלותה בחברה הישראלית המתעלמת ממנה ומאנשים כמותה והנוהגת בהם בגסות. כחלק מהייצוג המטונימי של הנסיעה באוטובוס משמש הנוסע שיושב לצדה, המייצג את יחסו של האחר אליה: גס, חסר סבלנות ומתעלם.

לעומת זאת ישנם אף ביטויים של סולידריות בקרב ניצולים במדינת ישראל במסגרת חברתית שאינה פורמלית, למשל בקשרים שנוקמים בין הניצולים הבודדים לבין עצמם. הפרטים באוכלוסייה מבוגרת זו מבכרים להתכנס ולהיפגש בינם לבין עצמם מלהתמוג בחברה הישראלית לגווניה, שכן תהליך זה יתבע מהם אקומודציה של מנהגים תרבותיים חדשים. תחת זאת הם נוהגים להיפגש בחוג מצומצם של הניצולים וצופים בסרט פעם בשבוע בקולנוע ברמת-יצחק בשפה השגורה בפיהם – יידיש. מחד גיסא מגבילה ידיעת היידיש והשימוש בה את מעורבותם בשגרת היום-יום של החברה הישראלית הפלורליסטית,³⁹ ומאידך גיסא מאפשרת ידיעת השפה את היציאה מבתיהם, ובילוי תרבותי זה משקף את סגירותם והיבדלותם החברתית. כמו אלקה גם ניצולים מבוגרים אלו נזנחו על ידי בניהם שבגרו, ובאין חוליה

37. אילטוביץ', תמונות חתונה, עמ' 129. תגובתו מרמזת שאלקה וביאטה הזקנה חברו יחדיו נגדו, והוא עונה להן וכולל אותן כגוף אחד (נוכחות-רבים): "שמחלה של כלבים תאכל אתכן, זונות." שם, שם.

38. הנ"ל, עמ' 17.

39. שם, עמ' 17 וגם בעמ' 18.

שתייצג את מצוקותיהם ואת צורכיהם הם חסרי אונים ונטולי יכולת להשתלב בחברה ובמוסדותיה. אלו האחרונים יוצאים ידי חובתם כשהם מקצים עבור הקשישים הניצולים מקום מפגש ב"מועדון הקשישים"⁴⁰. באורה חייהם זה של הניצולים גילויי הסולידריות החברתית זה כלפי זה נובעים לא רק מתרבות משותפת ומחוויות העבר הדומות אלא גם מתוך שותפות גורל במצבם הנוכחי – סובייקטים המנותקים מן ההווה הישראלית המודרנית ומשגרת חייה.

ביטויים של סולידריות בין ניצולים לילידי הארץ: אלקה ומאיה כמקרה מבחן

בין אלקה, ניצולת השואה הקשישה, ובין מאיה הצעירה, אלמנת צה"ל טרייה, מתהווה מערכת יחסים ייחודית המבטאת סולידריות אנושית שאיננה תלויה זמן, דור ומנטליות. מערכת יחסים זו נרקמת לאורך העלילה ונפרסת על פני זמן קצר – מרחק הנסיעה בתחבורה ציבורית מתל אביב לכפר-סבא, כששתיהן נוסעות באוטובוס הציבורי ויושבות זו לצד זו. מערכת היחסים ביניהן נבנית על רקע היגון האישי העוטף את שגרת חייהן ומשתקן מכל פעילות קונסטרוקטיבית ויצירתית. על עומק היגון המלווה כל אחת מהן מעיר המספר: "אלקה הכירה היטב את הסכין הזו, שיורד באבחה חדה ומפריד בין הימים העטופים בשמיכה חמה"⁴¹. כלומר הבסיס לקשר הוא חוויית האבדן שחווה כל אחת מהן והמאפשר את יכולת האמפטיה העמוקה עם חוויית האבדן של האחר.⁴² רצונה של אלקה לסוכך על האלמנה הצעירה שאך פגשה מתבטא בניסיונותיה הכנים לנחם אותה – "אלקה הצטערה שאין לה די מילים בעברית לנחם את הבחורה"⁴³ – וגם במחוות של קרבה פיזית בין השתיים. למשל, אלקה מניחה את ידה על כף ידה של מאיה כדי לבטא את כוונתה לעזור ולסייע ככל שניתן על-פי הבנתה. אלקה "הניחה יד על זרועה של הבחורה... אלקה חשבה שהמילים והצחוק ינחמו את הבחורה"⁴⁴.

אלמנט נוסף שיש בו ביטוי אמפטי בין הקשישה ובין אלמנת צה"ל הצעירה נקשר בסטטוס החברתי של שתיהן כאלמנות. אלקה היא אלמנה מהשמדת היהודים בשואה, עובדה שמתלווה לה פרשנות של רדיפה ודיכוי של קבוצה "חסרת מסגרת מדינית לאומית משלה"⁴⁵. אצל מאיה, אף שהסטטוס שלה נגרם בעטיים של צורכי

40. שם, עמ' 19.

41. תמונות חתונה, עמ' 34.

42. חוקר הפסיכולוגיה אליהו רוזנהיים מגדיר את מושג האמפטיה: "הכנסת הזולת לתוך עולמנו הרגשי... כאשר אין האדם יכול לסייע במעשים, עומדת לרשותו האכפתיות האנושית שלו שהעני יכול להתנחם בה... אם חש העני כי מצוקתו הרעידה נימים בלבו של העומד מולו, ויש שותף להרגשת המחסור שלו, כי אז יש סיכוי שמצב רוחו ישתפר והוא יוכל לאזור תעצומות נפש ולהמשיך לחפש דרכים למילוי מחסורו". אליהו רוזנהיים, "תצא נפשי עליך: אמפטיה – מהותה ודרכיה", הפסיכולוגיה פוגשת יהדות, תל אביב 2003, עמ' 206.

43. שם, עמ' 47.

44. שם, עמ' 34; 53: "אלקה לא הצליחה להבין את כל מה שהיא אמרה, אבל את האובדן... היא כבר למדה... והיא הניחה את ידה על כף ידה של מאיה".

45. רבקה ברוט, "יוליוס זיגל: קאפו בארבע מערכות (משפטיית)", דפים לחקר השואה, מאסף (כה), 2011, עמ' 60.

הביטחון השוטפים של מדינת ישראל, החברה הישראלית המתוארת ברומן נוטה להתעלם ממצבי הדחק והיגון במרחב של הסובייקט המבודד בשל התכנסותו באבלו בדל"ת אמותיו. יוצא אפוא ששתייהן דחיות על ידי החברה וכך מואצת התכנסותן בעולמן ובעיסוק בזיכרון העבר.

הקשר המתהווה בין אלקה למאיה מבליט את יחסה השלילי של הסביבה החברתית לאלקה כניצולת שואה: מאיה מתעלמת מאלקה כחלק מהתעלמותה מדור הניצולים הקשיש, ואלקה מודעת לעניין זה היטב. אף היא מביטה בחברה הישראלית מעמדה מרוחקת ומתנכרת: "על-פי רוב נראים לה האנשים חורשי מזימות וממהרים להרע. אילו נתנו בידיהם סכין... היו ללא ספק מתנפלים ושוחטים זה את זה".⁴⁶ אלקה מודעת לדימוי שלה בעיני האחר, וייתכן שבשל כך היא מקפידה על הופעה חיצונית נאותה גם מתוך החלטתה שלא להידמות לחבריה הניצולים הנראים לה "זקנים, רדופי מכאוב ותשישות":⁴⁷ היא מטפחת את שְׁעָרָה במספרה של שושנה, ועל-פי גילה היא צעירה מניצולים אחרים מסביבתה החברתית. עם זאת כשמתגלה לה שבעלה לא נרצח במהלך השואה וכי הקים משפחה עם אישה אחרת והוא מתגורר בעיר הסמוכה למקום מגוריה, היא חשה כי המראה החיצוני שלה מושפע מרחשי לבה: "הדמות המשתקפת מולה היא דמות של אישה זרה, מישהי חסרת גוף, ראשה של אישה זקנה שמונח על סדין לבן: פנים מקומטות, סנטר נפול, כתמים כהים מתחת לעיניים".⁴⁸ המראה החיצוני הנובע לכאורה מהופעתה המטופחת מתאר את תהליך הפרויקציה שמתרחש בתוכה ומשליך ממצבה הפנימי על המראה החיצוני שלה, הנהפך לנפול וכבוי בשעת מצוקה ושפל. זה עשוי לרמז לנתק שבין אלקה לחברה הישראלית. היא מתאמצת להיראות חלק מהחברה, אך ברגעי מצוקה אישיים אין איש בא לעזרתה.

ניתן לטעון כי מקרה זה, המתאר קשר של אמפטיה בין השתיים, אינו אלא היכרות בין שתי נשים שמסייעות זו לזו כחברות, וזהו עניין למחקר בתחום מדעי הפסיכולוגיה. אלא שטענתי היא כי אילוטוביך מעמיד ברומן זה את שתי הנשים הללו כשני ייצוגים דוריים: אלקה בעלת השם הזר, בת הדור הנרדף, המבוגר בהווה, העומד במרחב הישראלי אך השפה העברית אינה שגורה בפיו, רמז לאי הסתגלותו ולהתנכרות אליו. מאיה, בעלת שם אופייני לילידות הארץ, היא ישראלית, כשהייתה אשת חייל בצה"ל השתייכה לחלק מהייצוג הלאומי המלמד על חוסנו ועל עצמאותו של עם היהודי במדינתו.⁴⁹ הסטטוס החדש כאלמנה מדייר אותה ממרכז העשייה והתרומה הלאומית, והמקרה האישי שלה אינו עוד בראש סדר העדיפויות באג'נדה הציבורית.

46. אילוטוביך, תמונת חנונה, עמ' עמ' 25.

47. שם, עמ' 14.

48. שם, שם.

49. לעניין הדימוי של סטטוס זה ראו למשל, מיטל עירן-יונה, "אשת חיל והגבר החדש" שני מודלים של 'משפחה אידיאלית' והשלכותיהם על הסדרים מגדריים במשפחות של נשים וגברים המשרתים בצה"ל", סוציולוגיה ישראלית 2, 2007, עמ' 209-239.

הסולידריות האיתנה בין שתי הנשים המודחקות אל שולי החברה נושאת אופי מורלי-אמוציונלי אך גם מעשי: הזקנה הנוסעת עד לגדר ביתו של בעלה שחשבה כי נספה בשואה ונהדפת על-ידו משם ללא אפשרות לחשוף את זהותה ולהציגה כמות, והאלמנה המקבלת על-פי חוק את זכויותיה הסוציאליות-פיננסיות כאלמנה, כלומר זוכה להכרה של הממסד, אך בחיי היום יום איש אינו קשוב ליגונה ואיש אינו תומך בה. את מנת הנחמה היא מוצאת באקראי אצל אישה אחרת היושבת לצדה באוטובוס ושסיפורה מכיל יסודות זהים לאלו שלה, והם מאפשרים להן להזדהות זו עם זו. ניתן לאפיין את התמיכה ההדדית שהן זוכות לה זו מצדה של זו כסולידריות ישראלית המושתתת על ייצוגים אישיים-ביוגרפיים, שהם הבסיס לשותפות הגורל ביניהן. נראה שאלו ייצוגים מהותיים המהווים חלק מהפסיפס הלאומי החברתי של העם היהודי. כשמאיה הצעירה סבורה שאלקה הקשישה איננה מבינה את יגון התאלמנותה מעיר המספר בנושא: "אלקה לא הצליחה להבין כל מה שהיא אמרה, אבל את האובדן על כל גווניו היא כבר למדה, והכאב הנורא שהיה בבחורה המסכנה הזאת היה כתוב לה על המצח"⁵⁰. האמפטיה עם האחר מתקיימת לא באמצעות הרובד המילולי בלבד אלא גם החזותי: די לאלקה במבט בפניה של מאיה כדי שתזהה את הלך רוחה ותבין ללכה.

נראה שהביטוי רב העצמה המנוגד ליחסים בין השתיים ומבטא אי סולידריות ברומן זה הוא המפגש בין אלקה לבעלה ישראל סטולר, העומד בפתח ביתו מולה אך אינו מזהה את אשת נעוריו. מפגש זה פונה לקשר המכונן בחייו של אדם בוגר – ברית הנישואין הנחתמת בין איש לאישה, אך הזמן הרב שחלף ואירועי השואה מערערים ברית זו ומהתלים בה. אי היכולת של ישראל סטולר הקשיש לזהות את אשתו המגיעה עד לחצר ביתו כדי לפגשו איננו אקט של סניליות, של שכחה מפאת גילו. לסיטואציה זו עשוי להיות ייצוג סמלי שיש בו רמז מתריע לעם היהודי שבעתיד עלול שלא לזהות את רעהו כבן עמו – עם שאבותיו כרתו ברית מחייבת היסטורית בהר סיני, שמתוך עקרונותיה משתמע הרעיון הסולידרי.⁵¹ ואולי אפשר לראות באי-הזיהוי של הקשיש את אשתו רמז מקדם, בבחינת מסומן חיובי המכוון לעתיד חברתי ולאומי חדש, שדרושים לו כלי סולידריות חדשים משלו הפונים עורף לעבר צורב ומורכב מנשוא ואינם נפנים להתעמק בו.

מכל מקום, סמיכות האירועים ברומן מלמדת על אופטימיות בעניין זה, שכן מביתו של הבעל שראה בה אישה זרה הולכת אלקה לבית-הקפה, ושם ממתינה לה מאיה.

50. תמונות חתונה, עמ' 53.

51. במצוות שבין אדם לחברו ובמצוות שבין אדם להוריו מצויה התשתית לעניין זה. ראו, למשל, מאמרו של המשפטן אליקים רובינשטיין, "עשרת הדיברות באספקלריית הדורות ובראי המשפט הישראלי", מכללת הרצוג, מדינת ישראל משרד המשפטים ומכללת שערי משפט, תשס"ג, גיליון 108, <http://www.daat.ac.il/mishpat-ivri/skirot/108-2.htm>. מעניין כי הדיברות הללו (כמו לא תרצח, לא תנאף, לא תענה ברעך עד שקר) מנוסחים בלשון של הוראה קצרה הפותחת במילת השלילה "לא" כדי להבהיר בבירור מה לא לעשות, ומתוך כך ניתן יהיה לברוא חברה בעלת ערכים מגובשים שעל בסיסם ניתן לבטא סולידריות.

היא מתעניינת בפרטי המפגש, מעורדת אותה ונוסכת בה רוח חדשה ואופטימית. בשיחה ביניהן מופגנת סולידריות בין-אישית שאיננה מושתתת על שיקולים של תועלת אישית אלא מעניקה משען מורלי וחברי לנפש הדואבת. אם כן, ניתן לאפיין התנהגות סולידרית במרחב הבין-אישית ולציין כי היא תבטא בין שני אנשים דומים ברקעם בסיטואציה הנתונה: לשתי הנשים סטטוס זהה – בודדות וללא אפשרות לחדש קשר בהווה קשר עם אהובן, ולכן מבינות זו לנפשה של זו (לעומת הבעל שאינו מזהה את אשתו, שהרי כבר הקים משפחה חדשה, נשא אישה אחרת והוליד ילד, ואילו אלקה חיה בודדה בסטטוס מטושטש, כעגונה או כאלמנה).

בסיום המפגש בין השתיים בבית הקפה הולכת אלקה עם מאיה, והשיחה ביניהן מרמזת על קשר חברי ועל שינוי בסטטוס החברתי שלהן. הן כבר אינן בודדות אלא חברות: "מיה, את לדעת לעשות קרעפלעך? שאלה. 'קרעפלעך? מה פתאום.' אני ללמד אותה, טלטלה את זרועה"⁵². יזמתה של אלקה והצעתה הפותחת צוהר לתרבותה מרמזת לנכונותה להתערות חברתית ולשינוי שהיא מוכנה לחוות.

ביטויים של סולידריות יהודית ברומן *אנלי הגחלים* בקרב ניצולי שואה

ביטויים של סולידריות יהודית בקרב יהודים בעיר ורשה בתקופת השואה מרק גרינשטיין, צעיר יהודי פולני, יכול היה לעלות ארצה כאביו, אך לאחר ביקור בארץ-ישראל הוא בוחר לחזור לעירו ורשה התוססת, שבה מתגוררת לאה אהובתו, הנשואה לאחר. בוורשה הוא משמש נהגו של רב ידוע ובמרוצת הזמן מתמנה אף לגובה דמי השכירות מן הדיירים העניים המתגוררים בשכירות בדירותיו הרבות של הרב. בתפקידו בגביית דמי השכירות הוא נוהג בנוקשות כלפי הדיירים העניים ומעוטי היכולת ופועל באלימות וכך מבקש להשביע את רצונו של מעסיקו, הרב פומרנץ. הוא אף משתמש בפרטים שהוא שומע מהדיירים כדי להמליץ לפני מעסיקו על עסקאות כלכליות: הוא "ידע להזהיר את פומרנץ מבעל חנות שאין בידו לשלם על הבר ולהמליץ על פלוני שיש לו מלאי גדול של סחורה שאפשר לקנות בחצי המחיר"⁵³. מארק מגלה מסירות כלפי מעסיקו כדי להוכיח כי הוא מבצע את תפקידו באופן משביע רצון, אף אם הדבר כרוך בפגיעה באיכות חייהם של הדיירים העניים. השיטות הנוקשות שהוא בוחר בעבודתו בהיותו עוזרו של הרב מאופיינת בהתנכרות כלפי אנשי הקהילה שעמה הוא נמנה. בהתנהגותו ניתן לזהות התמקדות בענייניו וריחוק אמוציונלי ממצוקותיה של הסביבה היהודית הענייה והתנכרות אליה. עם כניסת הגרמנים לפולין מארק מנצל את הקשרים שטווה עם אנשי השלטון בעיר לטובתו, והקהילה היהודית אינה רואה זאת בעין יפה ובעיניה זהו שיתוף פעולה עם הנאצים. המשפטנית רבקה ברוט, הדנה במשמעות הביטוי "שיתוף פעולה", רואה הבדל מהותי בין המשמעויות השליליות שדבקו בביטוי הלועזי collaboration,

52. שם, עמ' 212.

53. שם, עמ' 51.

שממעו שיתוף פעולה עם האויב, הפרת אמונים ובגידה בקבוצה שאליו משתייך משתף הפעולה, ובין משמעותו בעברית. לטענתה, הביטוי מקבל משמעות ייחודית בקונטקסט היהודי המאופיין ב"כפייה קיצונית בחריגותה, החיים תחת איום ממשי של גזר דין מוות וגם היעדר מסגרת מדינית-לאומית שהיתה יכולה להעניק גיבוי או סיוע".⁵⁴ ישראל גוטמן מציין שמשתפי הפעולה היהודים נחשבו בעיני הקהילה "גיס חמישי": הם נהגו באכזריות "וסייעו לנאצים ללכוד יהודים". עם זאת נמנעו משתפי הפעולה מלחשוף את הדרכים לשמירה על "סולידריות קהילתית".⁵⁵

הנחת היסוד כי סולידריות יהודית תבטא בקרב יהודים בגולה כאשר הם מיעוט חסר ריבונות מול כוח שולט ואלים עומדת למבחן מתעתע ברומן אוכלי הגחלים. יהודי ורשה זה לעזרתו של זה אך בדרך כלל לא זוכים לעזרה ההדדית המיוחלת. שולה ענבר טוענת כי "היהודים בגטאות גילו מידה רבה של סולידריות ועזרה הדדית"

ומרחיבה על אודות ארגוני הסעד שקמו בגטאות שהוקמו במזרח אירופה.⁵⁶ כשיהודי העיר מועברים למחנה הריכוז מיידנק, מתמנה בו מארק לעוזרו של *הבלוקאלטסטה*, האחראי לסדר יומם של האסירים במחנה ומחוצה לו.⁵⁷ בתפקיד זה עומד מארק למבחן כפול: מול הממונים הגרמנים ומול האסירים היהודים. הוא יודע שכל התרשלות מצדו תסכן את חייו. לטענת ההיסטוריון תום שגב המונח "קאפו" שימש "בפי אסירי המחנות לציון אסירים שקיבלו מהנאצים תפקידי פיקוח שונים במחנות ובמקומות העבודה, כגון שמירה על המשמעת, הסדר והניקיון".⁵⁸ ואף שמטלות התפקיד אינן מזהות עם הענקת עזרה לאנשי הקהילה היהודית, הרי מארק מנצל את מעמדו לטובת החלשים ופועל בחשאי לרווחתם של האסירים. למשל, הוא מעביר ליוצאים לעבודה מחוץ למחנה "חתיכות זהב ואבנים יקרות", כדי שאלו ימירו אותם תמורת לחם ותפוחי-אדמה.⁵⁹ כך הוא מבטא מעורבות אישית לצורכיהם הקיומיים ומצילים ממוות.

לאחר שחרור המחנה מארק חוזר לוורשה, שבה הוקמו ארגוני סעד לטיפול ראשוני בפליטים הרבים. הוא מגיע לביתה של שחקנית שהכיר בעבר אך נתקל שם בקשישה פולנייה מזת רעב. ללא היסוס הוא מושיט לה את מנת המזון היחידה שהייתה בכיסו – עוגת השמרים.⁶⁰ מחווה אנושית זו ספונטנית ועשויה ללמד על השינוי שחל במארק, שיש בו מן הריכוך והאמפטיה כלפי האחר באשר הוא. לגישתו, כאיש למוד

54. רבקה ברוט, "יוליוס זיגל: קאפו בארבע מערכות (משפטיות)", דפים לחקר השואה, מאסף (כה), 2011, עמ' 60.
 55. ישראל גוטמן, "הערות על ההתנגדות היהודית תחת הכיבוד הנאצי", ילקוט מורשת, 92-93 (9-10), אפריל 2013, עמ' 67. גוטמן מעיר כי נראה שהימנעותם של משתפי הפעולה מלהסגיר לנאצים את ענייני הגטו הכמוסים נבעה מחשש משילם או מתחושת אחריות לקהילה. לפחד שלהם היה בסיס: זמן קצר לפני מרד גטו ורשה הוצאו להורג כמה משתפי פעולה עם הנאצים.
 56. ענבר, מאבק ושקיעה בישראל ובעמים בזמן החדש, לי לך הוצאה לאור, פתח-תקווה, עמ' 409.
 57. אילוטוביץ', אוכלי הגחלים, עמ' 117.
 58. תום שגב, המליון השביעי, הישראלים והשואה, כתר, ירושלים, 1992, עמ' 242.
 59. אילוטוביץ', אוכלי הגחלים, עמ' 129-128.
 60. שם, עמ' 145.

ניסיון אין חשיבות למוצאו של הנזקק או לזהותו הלאומית כדי לסייע לו. עוד ייתכן כי הוא פועל מתוך כוונה לכפר על נוקשותו וחוסר התחשבותו באנשים בגטו ובמחנה הריכוז.

בפולין שלאחר המלחמה מתקיימת פעילות למיצוי הדין עם משתפי פעולה עם הנאצים. עניין זה עשוי להעיד לכאורה על סולידריות של גורמי הממסד ועל חתירה לתיקון רטרואקטיבי כלפי אוכלוסיות נרדפות. השאיפה לנקם ולמיצוי הדין קיימת גם בקרב היהודים המזהים את מארק ומכים אותו מכות נמרצות לביטוי זעם על התפקיד הציבורי המוקצה והבלתי מוסרי שמילא בקרבם.⁶¹ גילויי האלימות כלפיו מביאים להרגשתו של מארק כנרדף וכבודד, וערב מלחמת השחרור הוא עולה שנית לישראל, שבה מתגורר אביו שפתח חנות קונפקציה.

ביטויי סולידריות בין יהודים במחנות ריכוז – מיידנק ואשוויץ

את לאה אהובתו מארק אינו מצליח להציל, אך את שמואל, בעלה של לאה, הוא פוגש במיידנק כאסיר. מארק נחלץ לעזרתו של שמואל הפסיבי לגורלו ונאלץ להצילו בדרכים גסות ואלימות, משום שניסיונות העזרה מתרחשים לעיניהם הפקוחות של הגרמנים. כששמואל החולה נחלש עד כי אינו חפץ חיים עוד, נאלץ מארק לנקוט דרכים בוטות כדי להצילו: כדי שיסכים לצאת מטור האסירים המובל בטור שצועד אל תאי הגזים הוא מקלל אותו ומכה אותו.⁶² מקרה זה עשוי להיראות פרדוקסלי ואבסורדי, שכן מחד גיסא יש בו גילויים הומניים של סולידריות ועזרה לזולת, ומאידך גיסא הוא מאופיין מעצם תפקידו של מארק כקאפו בהקפדה על הכללים שקבעו מפקדי המחנה הנאצים, שאינם לרווחתו ולהצלתו של האסיר. אירוע אחר המאופיין באי סולידריות ובתחושות זעם ונקם כלפיו מתבטא כשהוא נשלח לאשוויץ בקרון דחוס אסירים. אחד מהאסירים היהודים הפוגש בו בקרון הרכבת מטיח בפניו בתחושת מיאוס "נו מוטל בעל-זרוע... שם היית השמש של רב פומרנץ וגם פה החלטת לעשות קריירה?"⁶³ האסירים מבקשים "להיפרע ממנו" ומקיפים אותו,⁶⁴ ומארק מצליח להרחיקם מעליו בהשתמשו באלימות פיזית ומילולית. בסיטואציה זו המאופיינת במצוקה, בפחד ובחוסר ודאות שחשים האסירים בקרון ניתן לזהות ביטויים של שנאה וניכור כלפיו על אף מעמדו הזהה לזה שלהם כאסירים נטולי זכויות. היהודים בקרון מבקשים להתנקם בו על אי הסולידריות שהפגין לעמדתם וכלפי אנשי קהילתו וכך מפגינים התנהגות דומה לשלו בהפגנת התוקפנות כלפיו. אלא שמארק אינו טומן ידו בצלחת, כאמור, ונראה כי בסיטואציה זו של רצון להישרדות מתערערים ערכים ונורמות והתנהגותם של הנוכחים איננה טריוויאלית.

.61 שם, עמ' 132.

.62 שם, עמ' 120.

.63 שם, עמ' 132.

.64 שם, עמ' 130.

ביטויים של סולידריות יהודית במדינת ישראל

ביטויים של אי-סולידריות יהודית במדינת ישראל בשנות החמישים של המאה העשרים היבט בולט של היחס לניצולי השואה במדינת ישראל מתבטא בהקשר הממסדי-חוקתי, כשמדינת ישראל הצעירה מביאה לחקיקת "החוק לעשיית דין בנאצים ובעזריהם, תש"י, 1950.⁶⁵ על פיו שמה לה המדינה למטרה למצות את הדין בחומרה עם פושעים נאצים ועם משתפי פעולה, למשל, עם יהודים שמילאו תפקיד מטעם השלטון הנאצי. שגב מציין כי מהלך מערכתי זה מטעם המדינה התרחש לאחר שהחלו להגיע למשטרה פניות רבות של אזרחים "אשר זיהו, לדבריהם, משתפי פעולה עם הנאצים ותבעו הענישם". לטענתו, אופני הגילוי הארעיים לוו בדרמטיות רבה:

אחרי המלחמה קרה לא אחת שאנשים, ניצולי שואה, היו מהלכים ברחוב, או מבליים בחוף הים, או נוסעים באוטובוס, או ממתנינים בתור לקולנוע, ופתאום היו מוציאים את עצמם מול 'בוגדים יהודים שנתנו את ידם להשמדת עמם'... רבים ממשתפי הפעולה שזוהו מילאו בתקופת המלחמה תפקידי 'קאפו'.⁶⁶

ניכר כי ציבור הניצולים שבמדינת ישראל מגלה ערנות לעניין זה ומבקש למצות את הדין עם מי שנודע כמשתף פעולה עם הנאצים.⁶⁷ המספר ברומן אוכלי הגחלים עוסק בעניין זה ומזכיר את ריבוי המקרים שבהם התגלו "אזרחים שהיו בעברם 'קאפוס'". נראה כי לאזכור זה שתי מטרות: הוא מקנה לנרטיב מלאות ריאליסטית ומבקש ללמד זכות על מארק הנתון במצוקה. המספר רומז כי עיסוקו לא היה חריג, אך יש לדון כל עניין לגופו, כפי שמעיד סיפורו המורכב והנפתל של מארק.⁶⁸ מבחינה משפטית לא אפשר החוק לעצור את החשודים בשנים הראשונות להקמת המדינה, ורק לאחר כמה חודשים של טיפול בהליך החוקתי ניתן היה להביא לדין משתפי פעולה עם הנאצים, אף כי כמה סעיפים בו אפשרו לנאשם לטעון כי פעל בחסות השלטונות הנאציים מחוסר ברירה אחרת.⁶⁹ המשפטים שנערכו לחשודים בתפקיד קאפו סוקרו בעיתונות היומית, ותיאוריהם לטענת וייץ "היו רחוקים מ'ניטרליות' ומ'אובייקטיוויות'. מדובר בידיעות שציירו את הנאשמים כ'חיות אדם

65. יחיעם וייץ, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעזריהם ויחסה של החברה הישראלית בשנות החמישים לשואה ולניצוליה", קתדרה 82, טבת תשנ"ז/דצמבר 1996, עמ' 153.

66. תום שגב, המליון השביעי, הישראלים והשואה, כתר, ירושלים, 1992, עמ' 242.

67. חנה יבלונקה, "זהויות סותרות, זהויות משלימות", בריחים של שתיקה-שארית הפליטה וארץ ישראל, עורך: יואל רפל, ההוצאה לאור של משרד הביטחון, "משואה" – מכון ללימודי השואה, 2000, עמ' 305.

68. להערת המספר בעניין זה ראו אוכלי הגחלים, עמ' 161. העובדה כי הגיבור איננו מאופיין כמספר ברומן היא נתון נוסף הרלוונטי ליצירת אמינות בסיפור, משום שהוא מאפשר ריבוי של נקודות תצפית התורמות להבנה רחבה של הסיפור. על מאפייני המספר ותרומתם ליצירה ראו נורמן פרידמן, "נקודת ראות במבדה: התפתחותו של מושג ביקורתי", דרכים לעיון ברומן, עברית: דייזי טיכו, דגה הוצאה לאור (חסרה שנת הדפסה), עמ' 107.

69. שגב, המליון השביעי, הישראלים והשואה, 243. עניין מורכבות החוק וסעיפי המשנה שאפשרו להקל על הנאשמים מתבטאים גם ברומן. ראו שם, עמ' 178-179.

סדיסטיות וצמאות דם שהתעללו בקרבנותיהם בהנאה עולו באכזריותם אפילו על הגרמנים.⁷⁰ מארק נעצר לאחר שהוא מזהה על ידי אחד מניצולי השואה כמי ששיתף פעולה עם השלטונות הנאציים כקאפו. בהתנהגותו של העד המזהה ניתן לראות אקט שאינו סולידרי כלפי מארק כסובייקט מקהילתו בשל המטרה שלנגד עיני העד: לעשות דין צדק גם בשם אלו שאינם יכולים לדבר עוד, מתוך תחושת סולידריות עימם.⁷¹

לחוקריו מנסה מארק לומר שלא היה קאפו אלא שימש "שְׁטוּדְפֶּנְדִּיֶסְטָה – שְׂרַת חדרים".⁷² בין העדויות הנמסרות בבית המשפט נשמעת גם עדותו של ניצול המבקש ללמד זכות על מארק ומספר כי כשהיה חולה וחלש נאבק מארק להשאירו בחיים וסעד אותו בהאכילו אותו מרק בכף. מחווה אנושית זו, שיש בה מן הקרבה והטיפול של הורה לילדו, מלמדת על רצונו של מארק לגונן על האדם החלש. באותה מידה יכולה מחווה זו להיות ביטוי לנקיפות מצפונו בשל תפקידו במחנה. עדות נוספת לאקט סולידרי של מארק היא מעשה הצלתו של שמואל, בעלה של לאה, אהובתו של מארק. הצלתו על ידי מארק נובעת מתחושת סולידריות כפולה ומורכבת: היא אינטימית, משום שמדובר בבעלה של אהובתו (ובעצם של שניהם) ובטיפולו בשמואל מבקש מארק לכבד את זכרה של אהובתו שנספתה. ברם, לשם הצלתו של שמואל נאלץ מארק לנקוט אלימות כלפי אסיר אחר וכמעט מכה אותו כדי שיפנה את מיטתו לשמואל. גם בסיטואציה זו של מצוקה, שחוט השערה מפריד בה בין חיים למוות, נרמזים גילויים של סולידריות בסיטואציה שבה אדם הוא נרדף ובודד, מוכה יגון, חלש וחולה. הם אינם מובנים מאליהם בתפקידו הנוקשה של הקאפו, ולכן ניתן לומר כי הם לובשים פנים אחרות בתנאי הכליאה הקשים. בתקופת המעצר והמשפט מהרהר מארק על אודות עדויותיהם של הניצולים המזהים אותו כקאפו. בשיח פנימי המתקיים בתוכו הוא מציג את ה"אני מאשים" שלו כלפי יהודים המגלים כלפיו חוסר הבנה משום שאינם מפגינים הזדהות עם הסבל שלטענתו היה אף מנת חלקו: "אתם, שהייתם שם איתי, היכן אתם עומדים... גם אני קורבן, אשמתי היא אשמתכם: נשארנו בחיים".⁷³ בדברים אלו ניכרת תביעתו מהם לגילוי של סולידריות כלפיו ואכזבתו על כי ביטאו את ההיפך. ההליך המשפטי מסב נזק רב למארק: משפחתו מנתקת קשר עמו, והוא יוצא לחופשי רק לאחר חודשים שבהם הוא נתון במעצר ובכירור משפטי מתוקשר וגלוי

70. יחיעם וייץ, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעורריהם ויחסה של החברה הישראלית בשנות החמישים לשואה ולניצוליה", קתדרה 82, טבת תשנ"ז/דצמבר 1996, עמ' 154.

71. עניין בעייתי לעצמו, שכן בהיעדרם יכול העד למסור גרסה לפי שיקוליו וכך לערער את מידת האובייקטיביות של עדותו.

72. אוכלי הגחלים, עמ' 163.

73. שם, עמ' 166-184. לטענת שגב, גם בחוק לעשיית דין בנאצים ובעורריהם היו סעיפי משנה שאפשרו לנאשם לטעון שלא פעל מטעם השלטונות אלא מחוסר בררה. השיח הפנימי המתנהל בנפשו של מארק משקף את מורכבותו של החוק בעניין.

לעין הציבור. הוא נשלח "זכאי מחמת הספק"⁷⁴, וכשהוא חוזר לחנותו של אביו ובידיו מזוודה מכריז האב: "על הבן שלי כבר קרעתי קריעה. הוא מת באושוויץ"⁷⁵. לא זו בלבד שהחברה נידתה אותו ומבקשת להקיא מתוכה אלא שאביו אף מנתק ממשפחתו באופן בוטה ודרסטי. גם חבריו יוצאי פולין "התעלמו ממנו"⁷⁶. תפקיד הקאפו היהודי פרי החשיבה הנאצית גרם עימותים וקונפליקטים למבצעי התפקיד ואף סתר את ערכיה של התרבות היהודית. יש לכך השלכות גם במרחב המצומצם, המשפחתי. כהורה מבטא אביו כלפיו יחס שאינו משתמע לשתי פנים: הוא אינו אמפטי כלפיו, אך בעמדתו הוא מבטא אמפטיה עם היהודים שלא שיתפו פעולה עם הצורך הנאצי וסבלו מיחס הקאפו אליהם. התנהגותו של האב כלפי בנו חוצה את המרחב המשפחתי, ולכן יש בו הבעה של סולידריות עם הניצולים באשר הם. מבין כל הדמויות הנזכרות בתקופה זו איש אינו מפגין אמפטיה כלפי מארק לבד ממפקדו בצבא. זה מקיים אתו קשר ודואג לו למקום עבודה לאחר שחרורו מן המעצר, ש"למרות כל מה שקרה זכר לו את חסד ימי הלחימה... הפעיל את קשריו... וסידר לו את המשרה"⁷⁷.

דמות נוספת המקיימת קשר עם מארק הוא עורך דינו. זה טוען בכתב ההגנה שהוא נושא כי "מרדכי גרינשטיין לא גיבור ולא מרטיר, בסך הכול היה גבר צעיר שרצה לחיות, וזה פשעו. אני מעז... להטיל ספק ולשאול: אם נראה עוד יהודי תלוי, האם נבוא על סיפוקנו?"⁷⁸ נאום זה בנוי על שאלות רטוריות ועל הפרזות שמטרתן לרכך את האשמה ולהזכיר כי מדובר באדם אשר פעל כך בלי-בְּרָרָה למען הצלתו. בדברי הסנגור ניתן להבחין בהדהוד של סולידריות, אך מהימנותה מוטלת בספק משום שהיא נובעת משיקולים מקצועיים-משפטיים שמטרתם להגן על הלקוח החשוד כקאפו.

יחסם של הניצולים במדינת ישראל כלפי מארק, הדורשים ענישה חמורה, נקמה ושנאה כלפי משתף הפעולה, מזמין לדיון מחודש ונוקב את המושג סולידריות, שבזמן השואה קיבל פנים אחרות מאלו שהורגלו בו קהילות ישראל בתקופות אחרות קודמות.

74. שם, עמ' 182. אחד מטיעוני הסנגוריה מעלה את שירותו של מארק בחטיבת אלכסנדרוני ולחיתו במלחמת השחרור מיד עם עלייתו ארצה. חבריו בחטיבה ומפקד החטיבה אוהבים אותו, מעניקים לו כינוי חיבה "מארק אקסלוסיב", ואחד מהם אף מסייע לו ללמוד את השפה העברית הקשה. כמו-כן מוענקת לו דרגת רב"ט, ותעודת השחרור שלו המונה את מעלותיו ממסוגרת ונתלית אחר כבוד בחנותו של האב. אוכלי הגחלים, עמ' 156-157 (תליית התעודה הוא משאלת הלב של האב ובנו להתערות בחברה הישראלית, שהבטיח לסולידריות חברתית בה נשען על ערך התרומה לחברה הישראלית בהיבט הביטחוני שלאורה נבחן היחיד בחברה הישראלית גם בימינו).

75. שם, עמ' 183.

76. שם, עמ' 191.

77. שם, עמ' 182.

78. שם, עמ' 182.

ביטויים של סולידריות יהודית בין ישראלים לניצולי שואה לקראת סוף

המאה העשרים

דמויות של ישראלים ללא זיקה משפחתית לשואה

יחיאל ודוד

בין האנשים המעטים ששומרים על קשר עם מארק בן השבעים ושש הוא יחיאל מהמכולת, אשר נוהג להביא למארק את המצרכים עד לביתו ומספר לו "קצת חדשות על השכונה".⁷⁹ נראה כי יחיאל מקיים קשר חברי עם מארק מתוך הבנתו כי מארק ערירי ובודד. לאחר חזרתו של מארק מהטיול המאורגן מגיע יחיאל לביקור בביתו ועל-פי שאלותיו ניתן להסיק כי דאג לשלוחו של מארק.⁸⁰ אשר למוצאו של יחיאל אין לדעת אם הוא ניצול שואה כמארק, אך מכל מקום, הקשר שהוא מקיים עם מארק נובע מבחירה ומרגש הומניסטי כלפי מארק הערירי.

אדם נוסף המקיים קשר עם מארק הוא דויד כהן, שליח המביא לארכיון קופת החולים "ארגו ובו תיקים לגניזה". דויד נוהג לשבת עם מארק ו"מגלגל שיחה קצרה... לפעמים הפליג וסיפר על חייו במרוקו".⁸¹ תוכנן של השיחות קושר בין השניים: העלייה למדינת ישראל והזיכרונות מארץ המוצא אשר משקפים שותפות גורל. קשר זה, כמו זה עם יחיאל מהמכולת, הוא שטחי, ונראה שמארק אינו דומיננטי בו בשל החשש המקנן בו שמא יתגלה שוב על ידי ניצול שיזהה אותו כקאפו.

מארק וקובי: ניצול שואה מול צבר

היחסים בין מארק לקובי כמקרה מייצג של סולידריות בין ניצול שואה לבן הארץ שאינו בן למשפחה ניצולת שואה הם ניגוד חד ליחסים שבין מארק לאנשי הקהילה בוורשה ולאחרים שהכיר במהלך חייו. שניהם מתוודעים זה לזה בטיול לאי באלי, כשקובי ואחד מן הנוסעים מתווכחים, ובלהט הוויכוח קובי מאבד את הכרתו, מארק מנסה להחיש עזרה ולטפל בקובי ככל יכולתו: "הוא ניסה להנשים אותו והיכה על חזהו... נדמה לו שקובי נמצא כבר בעולם הבא. מארק לא ויתר. הוא שב והיכה בחוזקה על חזהו ופתאום קובי פקח את עיניו".⁸²

אף שזו לו הפעם הראשונה שהוא נוסע לנופש ולטיול בחוץ-לארץ, מחליט מארק לוותר על המשך הטיול והוא שוהה עם קובי בבית חולים עד להטבה ניכרת במצבו. כך הוא מחזק את הרגשתו של קובי החולה ונוטע תחושת ביטחון באנשי הקבוצה. נאווה המדריכה מגיבה בהתרגשות כלפי המחווה של מארק לקובי המאפשרת לה להמשיך את הטיול על-פי לוח הזמנים שנקבע: "אני אשאר להשגיח עליו... את עוד

.79. שם, עמ' 14.

.80. שם, עמ' 225.

.81. שם, עמ' 15.

.82. שם, עמ' 201.

יש לך טיול שלם לנהל... יהיה בסדר... את יכולה לסמוך עליי".⁸³ בהתנהגותו של מארק המפגין ערכים של עזרה הדדית, התחשבות, אדיבות ונתינה לזולת ניתן לראות ניסיון לתיקון התנהגותו כלפי החלש והנדכא בעבר, בתקופת השואה. קובי גומל למארק בקרבה פיזית ובהיגדים מילוליים המבטאים הכרת תודה: "קובי אפור הפנים ניגש למארק וחיבק אותו. 'תודה', אמר לו, 'אתה באת לי משמים. אם לא אתה, הייתי חוזר מהטיול הזה בארון'".⁸⁴ דבריו של קובי יוצרים אירוניה דרמטית, שכן בסיטואציה זו בהווה נחשב מארק מציל חיים, ואילו בצעירותו, בהיותו קאפו, נחשב בעיני היהודים מבקש רעתם ועושה דברם של הנאצים. תחושה זו מתעצמת כאשר שאר אנשי הקבוצה ניגשים למארק ומשבחים אותו על העזרה הקריטית שהגיש לקובי ועל הטיפול בו. מארק, שמאז מעצרו כבחור צעיר היה מבודד ומנותק בחברה הישראלית, חש בסיטואציה זו שהוא "מוקף בחברים".⁸⁵ בסיטואציה זו אף ניגש קובי לתייר מהקבוצה שהפיל אותו ומוחל לו על שפצע אותו. התנהגותו של קובי מעצימה את האווירה החיובית שבה הכול שרויים בהתרוממות רוח ונוטים חסד ורצון טוב זה לזה. נראה כי היא נגזרת מהתנהגותו האלטרואיסטית של מארק כלפיו, כשוויתר על הסיוע הייחודי באי באלי לטובת השהייה עם קובי בבית החולים.

הקשר שנוצר בין השניים מתעצם במפגש של חברי הקבוצה המתקיים לאחר השיבה ארצה, בביתן של ריקי ושושי התאומות. קובי מספר למארק על המפנה החיובי שחל בחייו האישיים: חידוש הקשר עם אשתו שממנה נפרד. בשיחה הוא פונה אל מארק בציון שמו העברי, מרדכי, ובכינוי "אחי", הנושא קונוטציה חיובית.⁸⁶ ומציין קרבה וחברות: "בוא, אחי, בוא נצא החוצה", הציע לו קובי.⁸⁷ בשימוש של קובי בכינוי זה מתקיים הדהוד לתקופת העבר שבה למילה זו לא היה מקום: בהיותו קאפו, כשלא גילה מארק סולידריות כלפי אחיו היהודים, ובהתנהגותם של הניצולים אשר זיהו אותו כקאפו ותבעו את עונשו. הפער בין השימוש בכינוי זה בהווה להיעדרו בעברו של הגיבור יוצר אירוניה דרמטית ומדגיש את השינוי שחל במארק וביחס החברה אליו.

יחסה של קבוצת המטיילים הישראלית לחוויית השואה מתבסס על הנחלת חוויית השואה כזיכרון-על קולקטיבי, כנרטיב מכונן בתקומת עם ישראל ובתרבותה המתחדשת. חוקרי הפסיכולוגיה טל ליטבק-הירש ואלון לזר עומדים על התמורות ביחס החברה במדינת ישראל לשואה ומציינים כי "בעשורים הראשונים שלאחר קום

83. שם, עמ' 202.

84. שם, עמ' 221.

85. שם, שם.

86. שם, עמ' 274.

87. הביטוי "אחי" על הטייתו השונות שגור בלשון העברית לציון קרבה ולעתים אף תחושת אחריות כלפי האחר. ראו רוביק רוזנטל, מילון הצירופים, כתר, 2011, ירושלים, עמ' 21. לפניית קרבה זו צורה קדומה הנהוגה אף בתקופת המקרא: "השומר אחי אנוכי?" (בראשית ד, 9), ו"ויברכו את רבקה, ויאמרו לה אחותנו את" (בראשית כד, 60).

המדינה, היה צורך ביצירת זהות מונוליטית, שביקשה להבנות ולשמר את הזהות הקולקטיבית הישראלית הצעירה ובאה לידי ביטוי באחידות ממסדית. לעומת זאת, בעשורים האחרונים, החברה הישראלית מאפשרת לקולות מגוונים יותר לבוא לידי ביטוי בשיח החברתי; קולות המשקפים עמדות חברתיות מגוונות.⁸⁸ אניטה שפירא דנה בזיכרון השואה בעיני הישראלי, יהא מוצאו אשר יהא, ועמדתה:

הזכרונות הפרטיים של השואה הם המדיום שבאמצעותו חדלה השואה להיות... אנונימית וכתוצאה מכך בלתי ניתנת לתפיסה ולהפנמה. הזכרון הפרטי הוא הדרך שבה האדם מתוודע אל השואה: אם כניצול, כמי שחווה את השואה על בשרו ואם כבן העם היהודי, אשר מתוודע אל השואה ומפנים ואתה כחלק מעולם החוויות שהוא לומד ומנסה לעצמו... תהליך ההדחקה לא חל על הזכרון הקולקטיבי הגדול, אבל הוא חל על הזכרונות האישיים הקטנים של הניצולים.⁸⁹

אמנם מארק אינו נחשף בפני חברי הקבוצה בעניין עברו, אולם הודות לאופיו הנוח ועזרתו לזולת הוא זוכה ליחס אוהד, חם וקרוב. קרבה זו מאפשרת לו להיכנס למעגל החברתי שהוקא מתוכו בעבר ללא שיפוט קודם, בבחינת טבולרזה.

ביטויים של סולידריות יהודית בין ניצולי שואה בישראל לקראת סוף המאה העשרים

דורה בלום – ניצולת שואה ישראלית

בין מארק לדורה, אלמנה אמידה ובת גילו של מארק, המצטרפת לקבוצת הישראליים המטיילת לאי באל, נוצרת מערכת יחסים ייחודית. הקשר בין מארק לדורה, בת תקופתו, הוא מידי ומאופייין בקרבה, בהבנה ובדאגה כנה.⁹⁰ דורה אישה אלגנטית, מטופחת ובעל נוכחות מרשימה, והופעתה החיצונית מקבילה להופעתו החיצונית של מארק המתואר כבעל מראה חיצוני מרשים.⁹¹ מארק נהנה להיות במחיצת האישה התוססת והידידותית, שגם היא ילידת אירופה, מבודפשט, ובילדותה ניצלה ממוות הודות לגילוי סולידריות של זוג הונגרים שהיו לקוחות של אביה, שהיה רופא שיניים, וגידלו אותה כבתם. כשמארק מעיר כי בוודאי קיבל הזוג

88. טל ליטבק-הירש ואלון לור, "בין עבר לעתיד: זיכרון השואה כטראומה קולקטיבית-תרבותית והנצחתו בעיני דור השלישי בישראל", ילקוט מורשת 2009, (87) 4, גבעת חביבה ואוני' תל אביב, עמ' 54.
89. אניטה שפירא, "השואה זכרון פרטי וזכרון ציבורי", זמנים רבעון להיסטוריה 57, 1996-1997, אוניברסיטת תל אביב, האוניברסיטה הפתוחה ומרכז זלמן שז"ר, עמ' 10.
90. לקשר של מארק עם דורה כבת דורו יש יתרון על פני מחזרות אחרות בטיוול זה. למשל, הקשר שלו עם נאווה, מדריכת הקבוצה – הצעירה והאינטליגנטית – אינו מתפתח, ועל אף הקרבה האינטימית ביניהם מארק אינו מספר לה דבר על עברו. אשר לקשר עם דורה – גם במחיצתה אין מארק נוהג להתוודות ולהרחיב בפרטים על אודות עברו כעציר, אולם כאמור, מציין פרטים אחרים המקרבים בין השניים.
91. דורה מתוארת מנקודת מבטו של מארק: "אישה מבוגרת, גדולה, לבושה שמלת ערב כחולה וכידיה ארוג לבן". שם, עמ' 26; "מארק חשב בלבו שהיא אישה נעימה, דומה לגברות האלגנטיות שהיו בוורשה". שם, עמ' 27.

מאביה הון עבור אחזקתה מגיבה דורה בזעם וטוענת כי "זה לא חשוב בכלל"⁹² ומוסיפה כי לאחר שעלתה לארץ הקפידה לשלוח למציליה "ארגזים של ריבות וקופסאות שימורים" לאות תודה על פועלם למענה.⁹³ סיפורה של דורה מעלה לדיון את שאלת אופייה של הסולידריות הנחוצה בעת מצוקה: האם קבלת תמורה חומרית וכספית בתמורה לעזרה עשויה להיות אחת מצורותיה של הסולידריות? והאם סולידריות מאופיינת בהתחייבות הדדית ארוכת טווח?

רגעי המחילה שלהם הוא זוכה הם אף שיאו של ביטוי לסולידריות, וכמו ברומן **תמונות חתונה** הם מתקיימים בהקשר מקודש למורשת ישראל – במעמד החתימה על הכתובה בטקס הנישואין של בנה היחיד של דורה, שאליו מוזמן מארק ומשמש ער. במעמד זה, שבו נוכחים גם הרב ואביה של הכלה, כששומע אבי הכלה את השם "מרק גרינשטיין" – צל מקדיר לפתע את פניו. מארק, החושש כי עברו הכמוס עומד להיחשף, נדהם לשמוע את דברי המחנות: "אני חייב לך מכות זה מפני שבגללך, קאפו מארק, נשארתי בחיים... בקרון ממיידאנק לאושוויץ... אם לא היית דואג שייקחו אותנו ביחד בתור קבוצת עבודה, אני בטוח שכולנו היינו הולכים לגז".⁹⁴ ברגעי החתימה המקודשים מודה אבי הכלה למארק על שהצילו, ומארק זוכה להיטהר מן האשמה שליוותה אותו ומרגשי האשם. כך לובשת הסולידריות פנים אחרות, מתעתעות ואירוניות, שכן פונקציית הקאפו השלילית והמאיימת בקרב היהודים עשויה לכלול צד נסתר – מתן עזרה והצלה. מארק מתגלה כשליח מצווה שסייע בצנעה לבני קהילתו. המפגש בין השניים במעמד החתונה כחמישים שנה לאחר האירוע באושוויץ, שבו מודה הניצול למצילו, הוא הדהוד בולט לסולידריות, בבחינת הכרת תודה שעשויה לתרום לעולמו הפנימי המיוסר של מארק. באמצעות הקשר עם דורה ניתן לומר שמארק זוכה למחילה רטרואקטיבית מהקהילה היהודית בפולין אשר ממנה נודדה בגין שיתוף הפעולה עם הנאצים.

יחס ישראלים לחוויות השואה ולניצולים בסוף המאה העשרים

אלון לזר, חוקר פסיכולוגיה, מציג במחקר השפעות פסיכו-חברתיות של השואה על בני הדור השלישי בישראל, ובכלל זה אף את אלו שאינם משתייכים למשפחות ניצולי שואה. בחלקו של המחקר שבדק את השפעת השואה על החברה ועל התרבות בישראל ציינו המשיבים את הצורך בסולידריות יהודית.⁹⁵ רוב חברי הקבוצה הישראלים המטיילים לאי באלי הם בני דור שני שנולדו בארץ, מן המעמד הבורגני, שאינם משתייכים למשפחות ניצולות שואה. אלו מתאווים

92. שם, עמ' 73.

93. שם, שם. פרט המלמד על מצבם הכלכלי הממוצע ואולי אף הדחוק של בני הזוג בהונגריה שלאחר המלחמה.

94. שם, עמ' 286.

95. אלון לזר, "לקחים מהעבר ומבט אל העתיד", בתוך: דרכים מצטלכות דרכי התכוננות פסיכולוגית-חברתית על החברה הישראלית בעקבות דן בר-און. עריכה: טל ליטבק-הירש וג'וליה צ'ייטין, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מוסד ביאליק, ירושלים תשע"א, עמ' 38.

לקרבה למארק, מגלים בו עניין אישי ואף מתוודים לפניו בסוגיות אינטימיות בחייהם האישיים. שלב ההתוודות מרמז ליחס הקרוב והמיוחד שחשים המטיילים כלפי מארק ועל ההערכה כלפיו.⁹⁶ חנה נוה מציינת כי "כי ההתוודות היא תנאי לתשובה שלמה, התשובה היא פתח לכפרה, הכפרה מוליכה להיטהרות ולחזרה אל הקבוצה החברתית".⁹⁷ ביחסים שבין בני החבורה למארק הוא אינו בעמדת המתוודה הקלאסי, משום שאינו בעמדת המתוודה ואינו מדבר אך הוא מאזין לוודוי של האחר ולכן הוא בעל תפקיד בקבוצה החברתית. על ידי ההאזנה וההקשבה לחברי הקבוצה הוא מסייע להם – עניין שבעבר לא אפיין את עיסוקו בתפקיד הנהג של הרב פומרנץ ו"שְׁטוּדְפֶּנְדִּיֶסְטָה" במחנה ריכוז. רגשות הסולידריות מתעוררים בחברי הקבוצה ומובעים בספונטניות. כשנודע להם על פיגוע הרג של אזרחים בתל אביב הם מגיבים באופן אמוציונלי, בכעס ובקללות, ואף מנהלים דיון בדבר הזכות של העם היהודי לחיים תקינים. קובי מגיב: "יימח שמם, שילכו לעזאזל! צעק קובי והכה על השולחן... 'בשביל מה היה צריך להביא את הנבלה הזו עראפת עם כל המחבלים שלו מטוניסיה?'⁹⁸ הסולידריות כפי שהוא מבטא אותה מתאפיינת בהזדהות של הפרט עם קבוצת השיוך הלאומית שלו, וזו מובעת בצוק העתים. היא אמנם מילולית אולם מקרבת בין דמויות המטיילים, מחזקת את זהותם הלאומית ואף תורמת לדינמיקה ביניהם.⁹⁹ מקרה זה עשוי להיות מייצג המלמד על תגובות של ישראלים המשקפות רגישות ואמפטיה לחוויית השואה במפגש האישי שלהם עם ניצולים.

סיכום

לפחד ולאי הוודאות שהיו מנת חלקו של היחיד במהלכן של שנות מלחמת העולם השנייה הסוערות התלווה לעתים שינוי ערכי בקרב היחיד שסייע לאחד אך פגע באחר – לעתים ללא רחם. יש שהשינוי נבע ממאבקו של היחיד לשרוד ולהתקיים. בסיטואציה הבלתי-נתפסת של השמדת עם אומצה לעתים התנהגות בלתי מוסרית בעליל כדי לשרוד. גם במרחב הישראלי הסולידריות היהודית מקבלת אופי משתנה, לעתים בהתאם לאירועי השעה במרחב הלאומי. מהלך חייהם של הגיבורים ברומנים שלפנינו – אלקה גיבורת **תמונות חתונה** ומארק גרינשטיין גיבור **אוכלי הגחלים** – משקף זאת. גילויים של סולידריות בין יהודי לבני עמו לצד גילויים רבים של אי-סולידריות משמשים בערבוביה בסיטואציות שונות – בעולמם של שני הגיבורים ובקרב דמויות בקהילתם בגולה ולאחר עלייתם – במדינת ישראל.

96. על הוודוי וטיבו, יחסי המוודה והמתוודה, ראו למשל חנה נוה, סיפורת היודוי, פפירוס, תל אביב, 1988.

97. שם, עמ' 13.

98. אילוטוביץ', אוכלי הגחלים, עמ' 90.

99. למשל, מארק מלווה את קובי לבית החולים הזר המקומי וסועד אותו בבית החולים, וחברי הקבוצה נפגשים לאחר הטיוול בביתן של התאומות.

את ביטויי הסולידריות בזמנים השונים בוחר אילוטוביץ לעצב בשני הרומנים בעזרתם של גיבורים בעלי כמה מאפיינים זהים: פנסיונרים תושבי ישראל הם דמויות אנטי-גיבור המתנהלות לאורך חייהן הבוגרים בשולי החברה הישראלית ואף במרחביהן הפנימיים לאור זהויות כפולות ומטושטשות.

מחוות של סולידריות ושל אי-סולידריות בין יהודים המתוארות בעולם היהודי בשני הרומנים של אילוטוביץ בשתי תקופות שונות מעוצבות בדרך כלל במרחב המצומצם שבהן פועלות הדמויות הראשיות. אשר אליהן – מקצת ממעשיהם של אלקה ושל מארק משקפים ערכים סולידריים-הומניים הנובעים מהבנתם למציאות שאליה נקלעו שלא בטובתם מכורח נסיבות, ולעתים מתגובה אינסטינקטיבית, אך הם מרמזים על ערך העזרה לזולת המוטמע בהם, בבחינת גרסא דינקותא.¹⁰⁰ מעשים אחרים שלהם משקפים אי סולידריות ומחזקים את היותם דמות האנטי-גיבור על היבטיו: בשל מעשים שעשו בעבר או בשל עמידתם הפסיבית מן הצד נוכח השמדת יהודים ובשל אמירות שהשמיעו ורמזו על תפיסותיהם אין הם יכולים לשמש דמות מופת. בעקבות התנהגותם ומעשיהם בעבר הן אלקה והן מארק חיים בשולי החברה בהווה, והווייתם מתאפיינת בהסתרות מפני הזולת ובהקטנתם בפני החברה באשר היא.¹⁰¹

את חשבון הנפש הגיבורים עורכים לאורך חייהם במרחב המתחדש והדינמי במדינת ישראל, שתושביה מפגינים תגובות משתנות כלפיהם. גילויי השנאה כלפי מארק וקריאת הנקם בגין עברו משקפים את הלך הרוח בישראל הצעירה הדמוקרטית, שביקשה לתקן את עוולות העבר. דומה כי גם בעולמו של מארק ואף בזה של אלקה ישנו תיקון לחוויות שאופיינו באי הסולידריות ושינו סדרי עולם בחייהם. אפשר שתיקון זה מתאפשר הודות לסביבה החברתית ההטרוגנית, שאיננה מורכבת רק מניצולי שואה ומבניהם, בני הדור השני, הקרובים לחוויה ולפיכך עשויה עמדתם להיות סובייקטיבית. זוהי חברה דינמית המקבלת את הניצולים אליה בחום ובאהבה ורואה בהם חלק חשוב בעל ניסיון ומקור למשען ולתמיכה אמוציונלית. ביחסה האוהד של החברה אל הניצולים-הגיבורים אלקה ומארק ניתן לראות כעין תיקון ליחס השלילי שהיה מנת חלקם של הגיבורים בעבר. אמנם התיקון חל למצער בשלב מאוחר בחייהם, אולם הוא מלווה בנחמה גדולה הנוטעת בשניהם זיק של תקווה להתחלות חדשות.

100. עיקרון סולידרי-הומני דומה לזה הותווה כעיקרון מנחה בפעילותם של ארגונים יהודיים-סולידריים שקמו עוד במאה ה-19, כדוגמת ארגון "בני ברית", שפעל למען רווחת היהודים במקומות שונים באירופה ובארצות הברית. וראו גל אלון, "בני ברית, סולידריות יהודית וגרסת הציונות כמקלט", בתוך: סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה, עמ' 279-303.

101. להתייחסות המושג "דמות האנטי-גיבור" ראו, למשל, נילי דינגוט, מאיר רוסטון ואחרים, גיבור ואנטי-גיבור ברומן המודרני, יחי' 1, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב תש"ס. וראו בסדרה זו אורנה גולן, מאיר רוסטון ואחרים, גיבור ואנטי-גיבור ברומן המודרני, יחידה 13 האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב, תשע"ב, עמ' 201.